

**ACTES DEL X CONGRÉS INTERNACIONAL
DE L'ASSOCIACIÓ HISPÀNICA
DE LITERATURA MEDIEVAL**

**Edició a cura de
Rafael Alemany,
Josep Lluís Martos
i Josep Miquel Manzanaro**

Volum II

**INSTITUT INTERUNIVERSITARI DE FILOLOGIA VALENCIANA
«SYMPOSIA PHILOLOGICA», 11**

Alacant, 2005

Asociació Hispànica de Literatura Medieval. Congr s (10 . 2003. Alacant)
 Actes del X Congr s Internacional de l'Associació Hispànica de Literatura Medieval /
 edició a cura de Rafael Alemany, Josep Lluís Martos i Josep Miquel Manzanaro. -
 Alacant : Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana, 2005. - 3 v. (1636 pp.) ;
 23,5 x 17 cm. - (Symposia philologica ; 10, 11 i 12)
 Ponències en català, castellà i gallec
 ISBN: 84-608-0302-3 (84-608-0303-1, V. I; 84-608-0304-X, V. II; 84-608-0305-8, V. III)
 1. Literatura medieval - Història i crítica - Congresos. 2. Literatura espanyola - Anterior
 a 1500 - Historia y crítica - Congresos. I. Alemany, Rafael. II. Martos, Josep Lluís.
 III. Manzanaro, Josep Miquel. IV. Título. V. Serie.
 821.134.2.09"09/14"(063)

Director de la col·lecció: Josep Martines

  Els autors

  D'aquesta edició: Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana

Primera edició: maig de 2005

Portada: Llorenç Piz 

Il·lustració de la coberta: Taulell amb escena de torneig (1340-1360),
 Museu Municipal de l'Almod , X tiva
 Imprimeix: T BULA Diseño y Artes Gráficas

ISBN (Volum II): 84-608-0304-X

ISBN (Obra Completa): 84-608-0302-3

Dipòsit legal: A-519-2005

La publicació d'aquestes *Actes del X Congr s Internacional de l'Associació Hisp nica
 de Literatura Medieval* ha comptat amb el finançament de l'Acció Especial
 BFF2002-11132-E del Ministerio de Ciencia y Tecnología.

Cap part d'aquesta publicació no pot ser reprodu ida, emmagatzemada o transmesa de cap manera ni per
 cap mitjà, ja siga electrònic, químic, mecànic, òptic, de gravació o de fotocòpia, sense el perm s previ de
 l'editor.

LA RECEPCIÓ D'AUSIÀS MARCH AL SEGLE XVI: L'EDICIÓ DE LA TRADUCCIÓ CASTELLANA DE ROMANÍ (SEVILLA 1553)

En l'estudi i recerca que estem fent sobre les edicions antigues de les obres de March, ens proposem en aquesta comunicació¹ descriure l'edició impresa a Sevilla l'any 1553, que conté exclusivament la traducció castellana de Baltasar de Romaní.

Per parlar d'aquest imprès, hem de referir-nos a la primera edició dels poemes de March, estampada a València, el 10 de març de 1539,² obra de Baltasar de Romaní.³ L'edició valenciana, promoguda pel duc de Calàbria, conté el text original català de cada poema i la versió castellana —malgrat que només n'edita quaranta-sis, de poemes i molts d'ells incomplets. Cada cobla catalana va seguida de la seva traducció.⁴ El fet que s'hagin conservat catorze testimonis d'aquesta primera edició (López Casas 2003) ens fa pensar en el prestigi i difusió de què degué gaudir l'obra, interès produït no solament pel text català sinó també per la traducció —pensem que en aquelles dates Jorge de Montemayor encara no havia traduït March.⁵

1. Aquest treball s'ha enllestit en el marc del subprojecte d'investigació BFF2003-08655-C03-03 subvencionat pel Ministerio de Ciencia y Tecnología.

2. En un catàleg d'una biblioteca, publicat per Charles Nodier (1844: 281-282), s'esmenta una edició de March, estampada a València per Juan Navarro el 10 de març de 1520, que, possiblement, correspon a un exemplar relligat per Bauzonnet. Com ha assenyalat Martín Abad (2001: 359), a qui dec la referència, es tracta d'una edició imaginària de la de 1539.

3. Hi ha un facsímil d'aquesta impressió, acompanyat d'un estudi i nova edició del text complet, en dos volums preparats per Escartí (1997). Solament hi havia una transcripció de la part castellana feta per Riquer (1946: 1-125). Veieu altres aportacions a l'estudi d'aquesta edició a López Casas 2003 i Mahiques 2003.

4. Les cobles catalanes porten la rúbrica *Marco* i les castelleses *Traducion*.

5. La primera edició de la traducció castellana de Jorge de Montemayor es va fer a València, a casa de Joan Mey, 1560. Conté només els poemes d'amor. La segona edició va sortir quan ja havia mort Montemayor —va morir l'any 1561 al Piemonte (Teijeiro 1991: 19)— i s'estampà a Saragossa, per la viuda de Bartholomé de Nàgera, 1562. És segurament per això que aquesta segona edició té primer els poemes traduïts per Montemayor —només obres d'amor (ff. 1-121v)—, i després té la traducció de Romaní dels cants morals, de mort i espirituals (ff. 122-172r), els poemes que Montemayor no va arribar a traduir. Encara hi va haver una altra edició d'aquesta traducció de Montemayor i Romaní, a Madrid, a casa de Francisco Sánchez, 1579 (Pagès 1912: I, 91-92; Ribelles 1929: 377-387).

El text fixat per Baltasar de Romaní, només pel que fa a la traducció castellana, va ser novament estampat a Sevilla, el 12 de gener de 1553, per l'impressor Joan Canalla.⁶ El títol és el mateix: *Las obras del famosissimo Philosopho y poeta mossen Osias Marico, cauallero Valenciano de nacion Catalan: traduzidos por don Baltasar de Romani: diuididas en quatro Canticas, es a saber, Cantica de amor, Cantica moral, Cantica de muerte, y Cantica Spiritual Dirigidas al excellentissimo señor el duque de Calabria. M.D.L.iiij.*⁷ És també a dos tintes: en vermell va gairebé tot el text menys el nom del poeta, el nom de Baltasar de Romaní, i el que podríem considerar pròpiament títol (que tanta fortuna i transcendència tingué) *Cantica de amor, Cantica moral, Cantica de muerte y Cantica spiritual*. A la portada no hi ha gairebé res més, tret d'una orla senzilla que emmarca el títol, però que guarda, al nostre parer, dintre de la seva senzillesa, certa semblança amb l'orla de Juan Navarro, ja que té al mig del requadre inferior un cap de toro⁸ amb dos grifons, símbol que tornem a trobar a la part superior del requadre, en aquest cas flanquejat per dos caps antropomòrfics de lleó, en lloc dels grifons.⁹

El volum, en octau, amida 143x95 mm. Té cent folis sense numerar, però els quaderns, que són de quatre bifolis —excepte l'últim que només en té dos— presenten signatura (de la *a* a la *n*). El colofó ocupa tot el *recto* de l'últim foli: *Impresso en Seuilla por Ioan Canalla. Acabose a doze dias del mes de Enero, de mill y quinientos y cinquenta y tres años.* El paper és de poca qualitat i no hi hem pogut veure marques d'aigua. Tinta negra (excepte a la portada, on es combina amb tinta vermella). La lletra es gòtica —segons Pagès (1912: i, 86), entre gòtica i elzeviriana—, excepte la primera línia del títol de la portada i les rúbriques dels capítols que són en lletra rodona —plenament elzeviriana en mots de Pagès (1912: i, 86)—; també trobem en aquesta lletra arrodonida la primera línia de la rúbrica de l'*Epistola de don Baltasar de Romani al excelentissimo señor el duque de Calabria* (f. 2r). La caixa d'escriptura és de 120x80 mm i normalment hi ha entre vint i vint-i-dues línies per pàgina; no fa coincidir el començament o el final de les estrofes amb el començament o final de pàgina. El testimoni que estem descrivint —l'únic que coneixem complet— està a la Biblioteca Nacional de Madrid (signatura R 1033);¹⁰ presenta enquadernació moderna —segurament del segle XIX— en pell beix, llevat del lloc, que és en pell vermella on hi ha en lletres daurades *OBRAS DE*

6. És l'únic imprès de Joan Canalla que hem localitzat amb el nom de fonts «Ioan». Malgrat que això no significa que fos català, ja que l'antropònim el podem veure amb formes ortogràfiques diverses com ara «Juan», «Joan», «Johan», trobem si més no curiós que l'únic text traduït del català que va estampar Canalla dugui al colofó el nom «Joan» i no «Juan», com en els altres impresos.

7. Hi ha una falta: hi diu *traduzidos*, que hauria d'estar en femení perquè ha de concordar amb *obras*. Al títol de l'edició valenciana hi figura la forma correcta (*traduzidas*).

8. L'edició valenciana de 1539 va sortir de les premses de Juan Navarro. El cap de toro és la marca d'aquest impressor instal·lat a València (Vindel 1942: núm. 160; Bosch 1989: 60-61).

9. Altres portades que hem vist de Joan Canalla no s'assemblen a aquesta, que es caracteritza sobretot per l'absència de motius ornamentals; tampoc hem vist a les portades de Canalla el cap de toro que veiem en aquesta edició de 1553.

10. No sabem d'on procedeix. El volum no té cap mena d'anotació que faci referència a antics posseïdors.

AU | MARC; i també decorant el llom, en or, flors amb magranes. Els cantells dels folis són vermells. Té dos fulls de guarda moderns —un davant i un darrere. Al verso del primer full de guarda hi ha escrites dues signatures antigues: 131-13 i 190-14. La portada ocupa el *recto* del primer foli, l'epístola de Romaní al duc de Calàbria està als folis 2 i 3; i els poemes de March comencen pròpiament a la meitat del foli 3r i acaben al foli 99é. El llibre conclou amb el poema de Romaní dedicat a March «El interprete al auctor»¹¹ (f. 99r-v) i el peu d'impremta (f. 100r).

Només hem trobat dos testimonis d'aquest imprès. El que acabem de descriure, que està complet i en bon estat, i un altre que també és a la Biblioteca Nacional de Madrid, signatura 12.176 (N. 41), però que està mutilat. El formen només els dos primers quaderns (16 folis), sense relligar i amb el paper, per les puntes, una mica trencat. Amida 141 x 97 mm. Els quaderns conservats són idèntics als de l'altre testimoni. En el sobre on es guarden aquests setze folis hi ha una anotació amb lletra moderna que diu «Hojas de la traducción de Romani, de una edición no citada por bibliógrafo alguno». Gallardo (1888: 631, ref. 2912) parla d'una edició —en octau— que duu a la portada l'any *M.D.L.III*, però, com que no té colofó, no sap on va ser estampada, diu textualment: «Tenemos á la vista un mutilado ejemplar de esta desconocida edición, que citamos por esta circunstancia». Aguiló (1923: 563-564) recull també la referència a aquest exemplar incomplet: «En 8º, sin foliar; letra gótica, menos la primera línea de la portada y los títulos, que son de letra romana o redonda [...] He visto solamente las 16 primeras hojas [...] Sólo hay la traducción castellana. Estas 16 hojas las tiene Gayangos». Tenint en compte aquestes referències, és clar que estan parlant d'aquest exemplar de la Biblioteca Nacional de Madrid. Aquests quadernets són molt probablement l'origen de l'existència d'una altra edició estampada a València per Juan Navarro el mateix any 1539. Aquesta suposada impressió ha de ser forçosament una edició «fantasma» —segueixo la terminologia de Moll (1979: 92-93). La història començà amb el bibliòfil Rodríguez (1747: 73 i 75), que parlà d'una altra edició eixida de les mateixes premses de Juan Navarro el mateix any, amb igual format però en caràcters rodons (lletra ciceroniana). El títol és diferent: *Las Obras de Ausiàs March, Poeta Valenciano, Traduzidas en Castellano, de Catalàn Lemosin; Diuididas en quatro Canticas, es à saber: Cantica de Amor: Cantica Moral: Cantica de Muerte: y Cantica Espiritual* (Rodríguez 1747: 75). Ximeno ho afirmà també (1747-1749: 86): «Fué tan bien recibida la Traducción, que en un solo año, que fué el de 1539, se hizieron en Valencia dos Impresiones, la una de letra calderilla, y la otra de ciceroniana». L'existència d'aquesta segona edició s'anirà repetint, com, per exemple, ho fa Cerdà en les notes a *La Diana* de Gil Polo, fins que el bibliòfil Salvà (1872: 272) ho posà en dubte, per considerar impossible que en un any l'impressor Navarro edités dues vegades una mateixa obra¹² i, sobretot, perquè Juan Navarro no feia servir la lletra rodona en les

11. *O Marco prudente preclaro en sciencia.*

12. Aquest argument també el fa servir Pagès, però ens sembla una mica arriscat afirmar que era una circumstància ben rara que un mateix impressor fes el mateix any dues edicions, perquè, estrany o no, el cert és que, de vegades, es feien. Posar per cas l'edició de los *Claros varones de Castilla* de Fernando del Pulgar que Estanislao Polono va fer a Sevilla al 1500. El mateix any va estampar una edició el 24 d'abril i una altra el 22 de maig i són clarament edicions distintes.

seves estampacions. Salvà diu que a partir de Rodríguez tothom ho va anar copiant, tot assenyalant la possible inexactitud de Rodríguez, ja que diu haver vist l'edició en lletra ciceroniana però que ell només té la gòtica. Pagès (1912a: i, 59 i 85-86) coincideix amb els arguments de Salvà, però n'esgrimeix més: en primer lloc, que cap dels exemplars que ell ha vist, a Espanya o a l'estranger, té aquests caràcters rodons atribuïts per Rodríguez a una de les edicions de 1539 i, en segon lloc, fa veure la raresa del títol: «no va reproduït cap dels epítets que van generalment lligats al nom del poeta, y, lo que es més singular, ni tant solament el traductor hi es nomenat. En fi, l'expressió *Traduzidas en castellano de catalan lemosin* es ben incorrecta, o almenys inusitada» (Pagès 1912a: i, 59). Això fa pensar a Pagès que Rodríguez està descrivint l'edició de memòria o a partir de notes preses ràpidament. El que ens sembla més interessant de les observacions de Pagès és la hipòtesi que planteja per explicar la possible confusió: «Tot ens porta, doncs, a creure que en Rodríguez va examinar un exemplar incomplet de la reimpressió en caràcters "ciceronians" feta a Sevilla, en 1553, de la traducció de Romaní, y mencionada, per primera vegada, per Gallardo» (Pagès 1912a: i, 60)». Ara per ara, doncs, tot fa pensar que Rodríguez es va confondre perquè no ha quedat rastre d'aquesta suposada edició feta a València per Juan Navarro el mateix any però amb lletra rodona. Així ho van suposar a més de Salvà i Pagès, Aguiló (1923: 561), que no veia clara l'existència d'aquesta edició, i Palau (1954-55, VIII: 184), que trobava estrany que no se n'hagués conservat cap exemplar. En definitiva, es pot concloure, doncs, que la confusió i la creença en una edició valenciana de 1539 en lletra rodona s'originà a partir d'aquest exemplar mutilat de l'imprès sevillà de 1553.

De l'impressor Juan Canalla¹³ no se'n sap gran cosa i fóra interessant esbrinar què el va dur a fer aquesta edició. El període de la seva producció editorial se situa entre 1548¹⁴ i 1554 o 1555 (Domínguez 1975: 51; Delgado 1996: 108).¹⁵ Tenia el seu taller a la parròquia de San Juan de la Palma de Sevilla,¹⁶ i tal com consta en alguns impresos seus «junto al Mesón de la Castaña».¹⁷ Tots els estudiosos de les premses sevillanes del cinc-cents comenten la poca qualitat de les seves edicions,¹⁸ així com la seva escassa producció (Weber 1965-1966: 157; Domínguez 1975: 51; Delgado 1996: i, 109), una mitjana de dos llibres per any;¹⁹ fins i tot, alguns dels seus impre-

13. El cognom apareix amb les formes equivocades de «Cavallo» i «Carralla» en l'obra d'Hazañas (1949: 239).

14. Escudero (1894: 1550) i Gutiérrez (1900: 669) diuen que començà a imprimir l'any 1550, però en realitat hi ha un imprès de Juan Canalla datat a 8 de maig de 1548, la *Doctrina christiana* de Constantino Ponce de la Fuente (núm. 657 de Domínguez 1975; Palau 230921).

15. No hi està d'acord Weber (1965-1966: 59-60), que considera que l'últim llibre que va sortir de les premses de Juan Canalla, quan ell encara era viu, és del 1554.

16. La seva esposa fou Francisca Mejía (Delgado 1996: i, 108) i degueren instal·lar el domicili al mateix indret que el taller (Escudero 1894: 24; Domínguez 1975: 51), que estava a la «collacion de San Juan»; així consta a l'imprès *Tractado subtilissimo de Arismetica y de Geometria* de Juan Ortega, Sevilla, Juan Canalla, 16 d'abril de 1552.

17. Hazañas (1892) senyala que el «mesón» llindava amb les «Siete Revueltas», lloc on es van establir molts impressors sevillans al segle XVI (cf. Weber 1965-1966: 156).

18. «malparadas prensas de Juan Canalla» (Rodríguez Moñino 1962; cf. Weber 1965-1966: 157).

19. Un al 1548, quatre al 1550, quatre al 1552, un al 1553 (March) i dos plec solts al 1554. L'època d'esplendor —pel nombre i qualitat de les edicions— se situaria entre 1550 i 1552.

sos completaven treballs inacabats d'altres tipògrafs (Domínguez 1975: 51); també va fer una impressió en col·laboració amb Gregorio de la Torre,²⁰ l'*Enquiridio o manual del perfecto cristiano* d'Erasme (any 1550), i una altra amb Dominico de Robertis (any 1552).²¹ Segons Domínguez (1975: 52) el seu escut d'impressor només figura en un plec solt de 1554, la *Relacion muy verdadera de vn desafio, que se hizo en Oram el año de M.D.LIII, entre veynte caualleros Christianos y otros tantos caualleros moros...* De totes maneres, malgrat la seva pobra producció, no podem dir que no tingui obres d'interès; ans al contrari: hi destaquen l'obra d'Erasme (1550), el *Regimiento de navegación* de Pedro de Medina (1552), el *Tractado de Arismetica y de Geometria* de Juan de Ortega (1552) i també, és clar, la traducció d'Ausiàs March. Hem fet un registre de dotze impresos.²² Pel que fa als intercanvis de materials tipogràfics, tan habituals a l'època (Moll 1990: 214), hem de dir que a

20. És el primer imprès de Gregorio de la Torre. A partir de 1551 ja treballa sol. ¿És possible que comencés la seva activitat com a mestre artesà d'algun taller (Delgado 1996: II, 678); potser amb Juan Canalla? ¿Aquest seria el motiu pel qual van fer en col·laboració el llibre d'Erasme?

21. Aquest cas és una mica diferent. Es tracta de la novel·la de cavalleria *Libro primero y segundo de Morgante, Roldán y Reynaldos*. El llibre primer duu al peu d'impremta «Sevilla, Juan Canalla, 18 de març de 1552»; i el llibre segon, «Sevilla, en casa de Domenico de Robertis, 1 d'abril de 1552». Juan Canalla, però, ja havia estampat el llibre primer del *Morgante* al 1550.

22. Són els següents (per ordre cronològic):

a) Ponce de la Fuente, Constantino, *Doctrina christiana. Parte primera. De los artículos de la fe*, 8 de maig de 1548. Palau 230921; Domínguez 657.

b) Erasmo, Desiderio, *Enquiridio o manual del cavallero christiano con el Sermon del niño Jesu y Paraclesis*, Gregorio de la Torre i Juan Canalla, 14 de novembre de 1550. Domínguez 704.

c) Valtanas Mexia, Domingo de, *De la Justificación del hombre por la gracia*, 1550. Palau 349166. Domínguez 706.

d) Pulci, Luigi, traductor Jerónimo Auner) *Libro primero y segundo de Morgante, Roldán y Reynaldos*, 1550. En foli, a 2 columnes. Escudero 526; Palau 242097; Domínguez 714.

e) Esbarroya, Agustín de, *Libro intitulado Purificador de la consciencia*, 1550. En octau. Escudero 524; Palau 303498; Domínguez 715.

f) Pulci, Luigi, traductor Jerónimo Auner) *Libro primero y segundo de Morgante, Roldán y Reynaldos*, segons Palau al final del primer llibre posa «Sevilla, Juan Canalla, 18 de marzo de 1552»; i al final del segon, «Sevilla, en casa de Dominico de Robertis, 1 d'abril de 1552». En foli. Palau 242098.

g) Ortega, Juan de, *Tractado subtilissimo d'Arismetica y de Geometria [...] Ahora de nuevo emendado... por Gonçalo Busto*, 16 d'abril de 1552. En quart (facsimil de la portada a Vindel 1940: 68). Exemplars a Biblioteca de Catalunya i Biblioteca Nacional de Madrid. Escudero 548. Palau 204896.

h) Medina, Pedro de, *Regimiento de navegación en que se contienen las reglas, declaraciones y auisos del libro del arte de nauegar*, 1552. En quart. Exemplar al Museu Naval de Madrid. Hi ha reproducció d'aquesta edició a González-Aller 1998.

i) Luxan, Pedro de, *Coloquios matrimoniales... en los quales se tracta como se ha de aver entresí los casados y conservar la paz, criar sus hijos y gobernar su casa*, 1552. En octau. Exemplar a la Universitat de Londres. Escudero 550. ¿Hi ha edició o reedició al 1555 com ho afirmen Escudero (1894: 239, núm. 578) i Palau? (en cas que aquesta edició de 1555 existís es va estampar un cop mort Juan Canalla).

j) March, Ausiàs, *Las obras del famosissimo philosopho y poeta mossen Osias Marco*, 12 de gener de 1553. En octau. Exemplar a la Biblioteca Nacional de Madrid. Escudero 552; Palau.

k) (anònim) *Relacion muy verdadera de las rebellionones que ha auido en el Reyno de Inglaterra en el principio desta quaresma*, 5 de març de 1554. En quart. Incomplet (solament dos folis). Plec solt, núm. 984 de Rodríguez-Moñino. Exemplar a la Biblioteca Nacional de Madrid.

l) García, Francisco (vecino de Málaga), *Relación muy cierta y verdadera de vn desafio, que se hizo en Oram el año de M.D.LIII, entre veynte caualleros Christianos y otros tantos caualleros moros...*, 12 de

la portada d'una edició de Juan Canalla²³ hi ha la marca i el nom de l'impressor Antón Álvarez,²⁴ que havia llogat o comprat abans la marca d'Andrés de Burgos,²⁵ símbol que també figura en l'imprès de Canalla. Vindel (1942: 172) va interpretar que, potser, Antón Álvarez havia estat a la vegada impressor i llibrer; ara per ara, però, no tenim cap notícia per a confirmar-ho; el que és cert és que l'any 1552, data de l'imprès de Canalla al qual ens estem referint, acabava de morir Antón Álvarez —el seu últim imprès és de 1551— i tot fa pensar que part del seu material tipogràfic va passar a Juan Canalla. Weber situa la mort de Juan Canalla l'any 1554, perquè l'últim imprès conegut amb indicació «junto al meson de la castaña» ja no duu el nom de l'impressor i és d'inferior qualitat. Part del material gràfic de Juan Canalla —motius ornamentals sobretot— va passar a l'impressor Martín de Montesdoca (Weber 1965: 66).²⁶ Als anys d'esplendor del taller de Juan Canalla hi havia a Sevilla vuit impremtes funcionant (Domínguez 1975: 281). La ciutat havia esdevingut el port per excel·lència d'Amèrica i, d'això, se'n fan ressó els editors. Es

---

maig de 1554. En quart. Plec solt, núm. 213 de Rodríguez-Moñino. Exemplar a la BN de Madrid. Conté l'escut de l'impressor, reproduït a Domínguez 1975: 52.

Com a possible estampació també de Canalla, malgrat no hi surt al peu d'impremta, es podria afegir una edició de les *Concordancias de muchos passos difficiles de la diuina Historia* de Domingo de Valtanas, eixida a Sevilla, al 1550 (Palau 349166). Recordem que Canalla al mateix any va editar *De la justificación del hombre por la gracia* també de fra Domingo Valtanas.

23. Facsímil a Vindel 1940: 68.

24. El període de la seva activitat editorial va des de 1544 fins a 1556, tot i que després de 1552 ja no hi ha impressions d'Álvarez fins que al 1556 surt una reedició del *Breve compendio de la sphaera* de Martín Cortés impresa a «casa de Antón Álvarez». ¿Estava ja el taller en mans d'un successor? (Delgado 1996: i, 26).

25. «En la parte inferior de la portada del *Compendio de la sphaera* de Martín Cortés que imprimió Antón Álvarez se halla el escudo que había usado Andrés de Burgos del cual debió ser colega o sucesor Antón Álvarez», Escudero 1894: 23. «Según Aurora Domínguez (1975), material de Andrés de Burgos pasó a Antón Álvarez, aunque Wagner (1975) apostilla que, seguramente, fue un préstamo» Delgado 1996: i, 100.

26. És probable que l'últim imprès de Juan Canalla sigui de 24 de març de 1554; es tracta de la *Relacion muy verdadera de las rebelliones que ha auído en el Reyno de Inglaterra en el principio de esta quaresma*. Així ho ha assenyalat Weber (1965-1966) basant-se en què el mateix any, a 8 d'octubre, veu la llum la *Recopilación en metro* de Diego Sánchez de Badajoz en un taller «junto al Mesón de la Castaña», però no s'especifica qui n'és l'impressor. És clar que aquest taller era de Juan Canalla, Weber es planteja per què no hi consta el seu nom. Comparant aquesta última edició amb les anteriors de Juan Canalla, observa que ha desaparegut l'alternança de tinta vermella i negra a la portada —ja només hi ha negra— i que hi ha un empobriment general («edición torpe y desaliñada y levemente anticuada», Weber 1965-1966: 157). Tot això la porta a concloure que segurament Juan Canalla ja era mort quan s'edita el llibre de Sánchez de Badajoz o, si més no, que la impremta ja estava en altres mans. Escudero (1894: 24) cita una edició de Juan Canalla de 1555 i Palau se'n fa ressó: els *Coloquios matrimoniales* de Pedro de Luján. En realitat he trobat un exemplar d'aquesta obra impresa per Juan Canalla —es conserva a la Universitat de Londres— però no és de 1555 sinó de 1552. L'edició dels *Coloquios* de 1555, si és que no és una edició fantasma, podria ser una reedició, la qual cosa no entraria en contradicció amb el fet que Juan Canalla fos mort o ja no estigués comandant el taller tipogràfic que hi havia «junto al Mesón de la Castaña». Penso com Weber que l'activitat de Juan Canalla com a impressor va acabar l'any 1554. A més, part del material tipogràfic de Canalla va passar a Martín de Montesdoca (Weber 1965-1966: 158-159) precisament cap al 1554. Sabem que també Montesdoca va fer servir tipus i motius ornamentals de Juan de León i d'Antón Álvarez (Delgado 1996: 470), material que ja havia emprat abans Juan Canalla i que potser procedia del seu taller.

publiquen per aquells anys molts llibres de geografia i navegació —Canalla publica el llibre de Pedro de Medina— i moltes novel·les de cavalleria, malgrat les crítiques dels moralistes,²⁷ —Canalla fa dues edicions del *Morgante*—; veiem, doncs, com el taller de Canalla encaixa plenament en les tendències seguides per la impremta sevillana del 1550. De totes maneres, la temàtica fonamental de la producció de Canalla és l'espiritual, conseqüència també del clima de renovació espiritual que viu intensament el Renaixement, i que va ser molt present a les premses sevillanes.²⁸ Al taller de Juan Canalla s'estampen llibres de formació religiosa, de perfecció espiritual i de moral,²⁹ entenem que és des d'aquesta perspectiva que Juan Canalla (o qui promogués l'edició) s'interessà per Ausiàs March, com a filòsof i moralista, tal com l'havia presentat Romaní també.³⁰ En un moment ja de crisi de la seva impremta —l'únic llibre que publica Canalla al 1553 són les *Obres* de March i al 1554 només dos plecs solts— Juan Canalla aposta per March, tot considerant que és un autor que té força interès i que es vendrà, en l'estela del prestigi que havia tingut l'edició de Romaní. Com va anar a parar un exemplar de l'edició valenciana de 1539 a un taller sevillà és una altra qüestió, encara que no se'ns fa difícil pensar que el llibre de Romaní va circular i força a la vista dels exemplars avui conservats. De totes maneres hi ha una sèrie de casualitats que ens agradaria comentar. En primer lloc, un impressor instal·lat a València, Francisco Díaz Romano, va passar per Sevilla abans d'obrir nou taller a Guadalupe.³¹ Així ho ha suposat Moll perquè en un imprès de Sevilla al 1543 hi ha lletreries i l'orla de la portada que va fer servir Díaz Romano a València.³² ¿Com van arribar a Sevilla? La hipòtesi més plausible sembla en l'anada Díaz Romano de València cap a la seva terra —va instal·lar impremta a Guadalupe— va passar per Sevilla i va vendre part dels materials que portava en el trasllat.³³ I, segons Moll (1994: 245), els va vendre a

27. Entre 1545 i 1550 es van imprimir trenta-una novel·les de cavalleria (Domínguez 1975: 281).

28. Totes les obres que es van traduir del català aquells anys són obres religioses. Es van fer set impressions de traduccions d'obres catalanes —a part de March— a la primera meitat de segle (Domínguez 1975: 289); hi destaquen les obres de Miquel Pérez traduïdes per Juan de Molina i el *Gamaliel*. Els impressors que les van fer són Juan Cromberger i Dominico de Robertis.

29. Podríem dir que eren, fins i tot, erasmistes, no només perquè va estampar el llibre d'Erasme, sinó també per les obres devotes de Constantino Ponce de la Fuente i de fra Domingo de Valtanas, tots dos processats per la Inquisició; les seves obres van gaudir d'una gran difusió a Sevilla (Domínguez 1975: 301). Canalla va imprimir obres de tots tres i de fet van ser prohibides en l'*Index* de 1559.

30. L'interès pel March filòsof de Romaní sorgeix «en el marc de la polèmica renaixentista sobre les arts, propiciada pel millor coneixement de la *Poètica* d'Aristòtil» (Duran 1997: 95). La valoració aristotèlica de la filosofia per damunt de la poesia es basava en la capacitat de la filosofia per tractar temes universals. La poesia marquiàna esdevé així text de filosofia moral, les «moralidades de Osias Marco» que cita Romaní en l'epístola adreçada al Duc de Calàbria (Duran 1997: 95-96).

31. L'any 1541 Díaz Romano se'n va anar de la ciutat de València a causa de la forta crisi que arrossegava des del 1537. L'últim llibre imprès per Díaz Romano a València data de 21 de maig de 1541. Aquell mateix any, doncs, decidí instal·lar-se a Guadalupe, la seva ciutat natal (Berger 1987: II, 504-505; Moll 1990: 209 i 1994: 245).

32. Es tracta de l'opuscle *Quaderno de las leyes y prematicas reales agora nueuamente fechas en las cortes que su magestad del Emperador y Rey nuestro señor mando celebrar en la noble villa de Madrid este presente año de M.D.xxviii*; s.i.t (Moll 1994: 244).

33. Hi ha una altra hipòtesi també: que la dispersió del material de Díaz Romano es produís abans de la seva partida de València (Moll 1994: 245).

Andrés de Burgos,³⁴ impressor que ja hem esmentat perquè una part del seu material tipogràfic va anar a parar a Antón Álvarez i d'ell a Juan Canalla. Díaz Romano va marxar de València l'any 1541 —quan ja s'havia estampat l'edició de Romaní. Però és que, a més, Díaz Romano, quan era a València, havia treballat al Molí de la Rovella, que va ser la mateixa impremta on Juan Navarro va estampar el llibre de Romaní.³⁵ Per tant, és possible que Díaz Romano marxés a Sevilla amb algun exemplar de l'edició de Juan Navarro, ja que es coneixien perfectament perquè el taller on havia treballat Díaz Romano va passar a mans de Juan Navarro. En segon lloc, diré que la primera edició del *Morgante* la va fer Díaz Romano a València,³⁶ i la segona la va fer Juan Canalla a Sevilla (l'any 1550 i/o l'any 1552). Aquesta primera edició del *Morgante*, la valenciana, ¿anava amb el material que Díaz Romano va vendre o va deixar a Sevilla? És probable que així fos, tot i que, per a poder afirmar-ho, caldria fer un estudi de filiació de les edicions del *Morgante*. De totes maneres, no seria gens estrany que l'edició sevillana de Juan Canalla procedís de la valenciana de Díaz Romano. Tanmateix, cal remarcar que només ens movem en el terreny de les hipòtesis, però volíem esmentar aquestes coincidències que podrien posar-nos sobre la pista de com un imprès valencià va ser després aprofitat per fer l'edició de la traducció castellana d'Ausiàs March a Sevilla.

L'edició sevillana es va fer un cop mort Romaní³⁷ i sense privilegi.³⁸ En realitat, el privilegi o dret d'exclusiva no era obligatori i segurament el privilegi que obtingué Romaní només era per a València o la Corona d'Aragó. Cal recordar que als segles XVI i XVII els diferents regnes que formaven la monarquia espanyola tenien la seva pròpia legislació sobre el llibre. A la Corona d'Aragó eren generalment les audiències les encarregades de concedir les llicències i privilegis, mentre que a Castella eren atorgades pel Consell de Castella. L'autor o editor que volgués tenir una obra privilegiada a tota Espanya havia de sol·licitar privilegis als diferents regnes que formaven la Corona espanyola (Moll 1979: 55), la qual cosa era molt poc

34. L'any 1541 trobem Andrés de Burgos imprimint a Sevilla; la seva producció arriba fins al 1548. Problemes econòmics el portaren a cedir el seu taller a Juan Vázquez de Ávila (Moll 1994: 245).

35. Juan Navarro s'establí l'any 1542 al Molí de La Rovella, taller que Navarro havia comprat a les filles naturals de Juan Jofre (Berger 1987: II, 506-508) i on havien treballat Díaz Romano i, abans, Costilla i Jofre.

36. València, Díaz Romano, 16 de setembre de 1533. Palau 242097.

37. La mort de Baltasar de Romaní se situa vers 1547. Va fer testament l'any 1545 a Valladolid (Escartí 1997: I, 43).

38. El privilegi era una concessió reial que s'obtenia mitjançant la petició d'un autor o editor per imprimir una obra determinada, evitant així que aquesta obra pogués ser editada immediatament per un altre editor. Així, durant un cert nombre d'anys i en un àmbit concret, ningú més podia —legalment— editar la seva obra (Moll 1979: 55). Aquests privilegis tenien normalment una validesa de deu anys —Simón Díaz (1983: 81) fixa un període d'entre sis i deu anys— i de vegades el termini podia ser prorrogat (Madurell 1964-1965: 112).

39. Hi ha constància d'algun privilegi per a tots els regnes d'Espanya, precisament la vídua de Joan Boscà, Ana Girón de Rebolledo, que acabà l'edició de *Las obras de Boscán y algunas de Garcilaso de la Vega*, editades pel llibrer Joan Bages, a Barcelona. Carles Amorós, l'any 1543 —el mateix any i el mateix editor que la primera edició barcelonina de March— obtingué de Carles V un privilegi per a tots els seus regnes, de manera que davant les reedicions que es feren immediatament de les obres de Boscà i Garcilaso, la vídua de Boscà exigí cobrar les quantitats que li corresponien per tenir en exclusiva l'edició, a més de procedir judicialment contra els responsables de les reedicions (Dexeus 1993: 75-76).

freqüent.³⁹ L'edició sevillana de 1553 fou, doncs, perfectament legal. El privilegi de Romaní, que, segurament, ja no era vigent a meitat de segle, només va ser vàlid per a la Corona d'Aragó i no per a Castella i Ausiàs March podia ser editat novament a Castella sense caure en cap il·legalitat. D'altra banda aquest fet era força habitual: una obra privilegiada, per exemple, a Castella podia ser publicada legalment per qualsevol editor en els altres regnes peninsulars i a l'inrevés (Dexeus 1993: 72). I així és com es van anar reeditant les traduccions de March. Després de Sevilla, l'any 1553, va ser recollida novament en un imprès de la Corona d'Aragó, a Saragossa, l'any 1562 (conjuntament amb la traducció de Montemayor); posteriorment, passarà a Castella, tornant-se a editar de manera conjunta les traduccions de Montemayor i Romaní, a Madrid, l'any 1579.

Els investigadors, quan han parlat d'aquesta edició, s'han limitat a dir que és una còpia de l'edició de València de 1539, i efectivament ho és, però no es pot afirmar com diu Riquer que «les seves variants es redueixen a evidents errors d'impressió» (Riquer 1946: xix); Pagès ja va observar que hi havia petits canvis ortogràfics. Hem fet la col·lació completa de la traducció i podem assenyalar les actituds de l'editor de l'imprès de Sevilla de 1553.⁴⁰

1. Primer apuntarem que hi ha una voluntat clara de corregir les errates tipogràfiques de l'edició valenciana, perquè ho fa de manera sistemàtica, hi ha una revisió a fons del text en aquest sentit. Així, corregeix les lletres equivocades en la composició del text a la impremta —són innombrables—⁴¹ i també esmena les rúbriques equivocades en la numeració.⁴² De vegades, quan no entèn el text per culpa de la falta el reinterpreta, i fa una falta pitjor, així en el vers tercer del poema XLVI la traducció de Romaní diu *virtos* (a f. xxv) en lloc de «vientos»; l'edició *a*₁ (f. 19v) corregeix a *virtos*, que tampoc fa sentit, encara que hem de dir que hi ha molt pocs casos com aquest. Hi ha un altre exemple que voldria comentar. És una de les poques faltes que hi ha a l'edició sevillana, però que és fruit d'un intent d'esmenar el text de l'edició de 1539. Al vers tercer del poema XCVIII posa «no derechas senyeras» (al text català «falses ensenyas», a f. xxvii), qui va revisar l'edició ho canvia per «no derechos senderos» (*a*₁ f. 23v). Aquesta substitució vindria en realitat a dir-nos que no era ben comprès el text català i ajudat pel context (al vers següent «Soy allegado a peligrosos passos», a f. xxvii) s'arriba a una solució allunyada i ben distinta de l'original de 1539. Aquest últim cas ens porta a comentar una altra línia de treball de l'editor: la correcció dels catalanismes que observa, principalment en la grafia. Substitueix sistemàticament el dígraf *ny* per *ñ*;⁴³ canvia la *e* inicial del verb «empa-

40. A l'edició de Sevilla de 1553 li assigno la sigla *a*₁. Les cites textuales de les edicions *a* i *a*₁ són transcripció meua. Per citar fragments de l'obra de March, així com les referències a poemes i versos, faig servir l'edició d'Archer (1997).

41. Per exemple, confusions de lletres —poso en negreta la lletra equivocada— (a f. xxviii) *amana*ce : *amanece* (*a*₁ f. 26r); lletres duplicades (a f. xliii) *tierra* : *tierra* (*a*₁ f. 36v); omissions de lletres (a f. lxxxv) *merte* : *muerte* (*a*₁ f. 67v); adicions de lletres (a f. lxxi) *canden*as : *cadenas* (*a*₁ f. 50r), i lletres mal col·locades (a f. lviii) *se rarepienten* : *se arrepienten* (*a*₁ f. 49v).

42. Les numeracions correctes són les de l'edició *a*₁:

a (f. xxv) *Capitulo xxv*: *Capitulo onze* *a*₁ (f. 19v). Referit al Poema XLVI.

a (f. xlviiv) *Capitulo xxvi* : *Capitulo xxviii* *a*₁ (f. 41r). Referit al Poema XVII.

43. El mot més freqüent és *senal* que es canvia per *señal*.

rar» per a.⁴⁴ Aquesta correcció dels catalanismes, la trobem també en la morfologia, com per exemple quan canvia el gènere d'algun mot (a f. LXXVIIII «damor comuna» : «de amor comun» a₁ f. 73v) i també en el lèxic (a f. xxxv *faula* : *fabula* a₁ f. 27v); a f. LXXVIIII *frança* : *Francia* a₁ f. 63r).

2. Adapta l'ortografia —i en alguns casos la llengua— als usos ortogràfics i lingüístics del castellà de Sevilla al 1553. Fa una sèrie de canvis de manera sistemàtica: (1) suprimeix totes les *h* que marcaven els hiatus i canvia, per exemple, *trahe* per *trae*, *possehe* per *possee*;⁴⁵ suprimeix la *h* etimològica llatina de les formes del verb haver i, en canvi, reposa la *h* en altres mots que no la tenen per etimologia, como ara el pronom *hos* (en lloc d'*os*); fa servir els grups consonàntics llatinitzants *ph* (en lloc de *f*, posa *trunphar* per *trunfar*), *mpt* (en lloc de *nt*, posa *exempta* per *exenta*), *chr* (en lloc de *cr*, posa *sepulchros* per *sepulcros*), en canvi hi ha vacil·lació entre *sc* i *c*, com també passava a l'edició de 1539 (*pareacer* o *parecer*).⁴⁶ Pel que fa a la morfologia, suprimeix sistemàticament també la forma antiga de l'article *ell*, que anava amb *-ll-* si li seguia immediatament un mot que començava amb vocal tònica (*ell alma* passa a *el alma*). També canvia sense cap excepció la forma *otre* per *otri*. En aquest cas podem parlar d'un ús arcaïtzant d'aquest pronom, que és típicament medieval, de fet l'ús d'aquesta forma *otri* es característic dels segles XIII-XV (Alonso 1986), però no ja al XVI; per tant, hauríem de considerar-la una forma típica del parlar de Sevilla. Igualment arcaïtzant es pot considerar un canvi lèxic que fa l'editor sevillà, substitueix el mot *hijastro* (a f. XLIIII) per *entenado* (a₁ f. 36v). *Entenado* (del llatí *ANTENATUS*) és la forma típicament medieval per a fillastre, està documentada al XIII (Alonso 1986) i, en canvi *hijastro*, la forma de Romaní, apareix per primer cop al *Vocabulario español-latino* de Nebrija. És evident que l'editor sevillà va preferir la forma tradicional a la més nova, perquè a més a més li deuria semblar massa «catalana» tenint en compte la similitud amb l'ètim de fillastre.⁴⁷

3. Reposició de moltes *es* o bé *as* elidides en l'original de Romaní; així, sistemàticament restitueix la *a* i la *e* dels articles, pronoms febles i preposicions, sense advertir que, moltes vegades, això implica canvi en el còmput sil·làbic.⁴⁸ Això ens fa pensar que qui va revisar l'edició no era poeta sinó simplement un lletrat.

4. En general, l'imprès sevillà presenta poquíssimes faltes; i algunes les fa perquè no entén el català, com ja hem vist. Les altres faltes són de poca entitat: errates tipogràfiques i algunes omissions de mots.

44. a f. xviii *desemparar* : *desamparar* a1 f. 17r; a f. LXXVI *empara* : *ampara* a₁ f. 63r.

45. Juan de Valdés considerava que era «vicio de los aragoneses» (cf. Rosenblat 1951: xxxiii).

46. Per a la continuïtat de tots aquests usos ortogràfics després de 1553 veieu Blanco 2004.

47. Sánchez-Prieto (1998: 25) ha vist molt encertadament com els nous aires que es respiraven a començament de segle, arran sobretot de les idees de Nebrija, no van tenir èxit en els usos que en va fer la impremta de la primera meitat de segle: «Si se comparan los usos de la *Gramática* nebrissense con los de la imprenta de la primera mitad del siglo XVI se constata la falta de vigencia en ésta de algunas de las reglas allí propuestas». Sembla ser que els impressors de meitat del cinc-cents tenien força clares algunes idees al respecte de com escriure i regularitzar les grafies y la llengua.

48. Especialment en la reposició de la vocal dels articles, veiem-ne algun cas: *a* (f. XLVIII) *Lentendimiento* / *no podra resistir* : *el entendimiento no podra resistir* a1 (f. 40v); *a* (f. LVII) *Mostrando ser* / *lacto perfecto y drecho* : *mostrando ser el acto perfecto y derecho* a1 (f. 47v); el vers resultant a l'edició sevillana —en ambdós casos— és hiper mètric.

La revisió que l'editor de Sevilla fa de la traducció de Romaní no és gens descuidada, es fa amb voluntat d'esmenar les faltes de l'edició valenciana i apropar el text als lectors de Sevilla de 1550. En realitat, caldria insistir més en el paper que va fer la impremta en general aquells anys perquè és clar que hi havia voluntat de regularitzar i normalitzar la llengua. Volem portar a col·lació un contracte que es va fer a Sevilla el mateix any 1553 entre un autor (Pedro Cieza de León) i un impressor (Martín Montesdoca), en una de les seves clàusules s'especifica que l'impressor es compromet a «poner las letras y partes conforme a ortografía aunque esté mal el original». Com assenyala Rivarola (1996: 894), a qui dec la referència: «En una época de usos gráficos más bien anárquicos [...] esta cita testimonia una fuerte conciencia del valor de la normativa tradicional» i en això coincidiria plenament el nostre imprès amb grafies i formes arcaïtzants que ja no trobem a l'edició valenciana de March.

Aquesta edició de 1553, malgrat els pocs exemplars conservats, va fer fortuna perquè, quan va morir Jorge de Montemayor sense haver acabat la traducció de la poesia de March —només va tenir temps de traduir els cants d'amor—,⁴⁹ els editors van continuar reeditant la traducció de Montemayor, tot completant-la en el mateix volum amb la de Romaní, però no van agafar la versió castellana de 1539 sinó la de 1553. És el cas de les edicions de Saragossa, Bartolomé Nájera, 1562, i de Madrid, Francisco Sánchez, 1579. Potser, senzillament, tenien a l'abast l'edició de 1553 i no la de 1539, encara que no descartem que la tria fos una decisió dels editors, tenint en compte que l'ortografia més tradicional, present a l'imprès de Sevilla, va continuar en vigència amb algunes lleugeres actualitzacions al llarg del segle XVI i fins i tot al XVII (Rivarola 1996: 890).

MARIA MERCÈ LÓPEZ CASAS
Universidade de Santiago de Compostela

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

- AGUILÓ I FUSTER, Marià (1923), *Catálogo de obras en lengua catalana impresas desde 1474 hasta 1860*, Madrid, Sucesores de Rivadeneyra. [Facsimil de 1977, Barcelona / Sueca, Curial.]
- ALONSO, Martín (1982), *Diccionario medieval español*, Salamanca, Universidad Pontificia de Salamanca, 2 vols.
- ARCHER, Robert, ed. (1997), *Ausiàs March, Obra completa*, Barcelona, Barcanova, 2 vols.
- AVALLE-ARCE, Juan Bautista & Emilio BLANCO, eds. (1996), *Jorge de Montemayor, Poesía completa*, Madrid, Fundación José Antonio de Castro.

49. Avalle-Arce (1996: xxi) considera que la tria dels poemes d'amor és una selecció de Montemayor: que eren realment els textos de March que li interessaven.

- BLANCO DOMÍNGUEZ, Marta (2004), *Ortografía y reformas ortográficas del español desde la etapa de orígenes hasta hoy*, tesi doctoral, Universidade de Santiago de Compostela.
- BERGER, Philip (1987), *Libro y lectura en la Valencia del Renacimiento*, València, Fundació Alfons el Magnànim, 2 vols.
- BOSCH CANTALLOPS, Margarita (1989), *Contribución al estudio de la imprenta en Valencia en el siglo XVI*, Madrid, Universidad Complutense.
- DELGADO CÁSADO, Juan (1996), *Diccionario de impresores españoles*, Madrid, Arco/Libros, 2 vols.
- DEXEUS, Mercedes (1993), «Las imprentas de la Corona de Aragón en la difusión de la literatura del Siglo de Oro», *La Edad de Oro*, xii, pp. 71-80.
- DOMÍNGUEZ GUZMÁN, Aurora (1975), *El libro sevillano durante la primera mitad del siglo XVI*, Sevilla, Diputación de Sevilla.
- DURAN, Eulàlia (1997), «La valoració renaixentista d'Ausiàs March», *Homenatge a Arthur Terry, 1. Estudis de Llengua i Literatura Catalanes*, 35, pp. 93-108.
- ESCARTÍ, Vicent Josep (1997), *La primera edició valenciana de l'obra d'Ausiàs March 1539*, València, Bancaixa, 2 vols.
- ESCUDERO Y PEROSSO, FRANCISCO (1894), *Tipografía hispalense. Anales bibliográficos de la ciudad de Sevilla desde el establecimiento de la imprenta hasta fines del siglo XVIII*, Madrid, Sucesores de Rivadeneyra.
- GALLARDO, Bartolomé José (1888), *Ensayo de una Biblioteca Española de libros raros y curiosos*, III, Madrid, Imprenta y fundición de Manuel Tello. [Facsímil de 1968, Madrid, Gredos.]
- GONZÁLEZ OLLER-HIERRO, José Ignacio, comp. (1998), *Obras clásicas de náutica y navegación*, Madrid, Fundación Histórica Tavera. [En suport informàtic.]
- GUTIÉRREZ DEL CAÑO, Marcelino (1990), «Ensayo de un catálogo de impresores españoles desde la introducción de la imprenta hasta fines del siglo XVIII», *Revista de archivos, bibliotecas y museos*, IV, pp. 667-688.
- HAZAÑAS Y LA RÚA, Joaquín (1949), *La imprenta en Sevilla*, (obra póstuma; reproducció de la de 1892), II, Sevilla, Patronato del Archivo y Sección de Publicaciones de la Diputación de Sevilla.
- LÓPEZ CASAS, M. Mercè (2002) «¿Quevedo, traductor de Ausiàs March?», dins Juan Casas Rigall y Eva Díaz Martínez, eds., *Iberia cantat. Estudios sobre poesía hispánica medieval*, Santiago de Compostela, Universidade, Lalia Series Maior 15, pp. 555-589.
- (2003): «La recepció d'Ausiàs March al segle XVI: l'edició de Romaní (1539)», *Caplletra*, 34, pp. 79-110.
- MADURELL I MARIMON, Josep M. (1964-1965), «Licencias reales para la impresión y venta de libros (1519-1705)», *Revista de Archivos, Bibliotecas y Museos*, LX-LXII, 1-2, pp. 111-248.
- MAHIQUES I CLIMENT, Joan (2003), «D'Ausiàs March a Baltasar de Romaní: les al·lusions morals i teològiques en la "Cántica de amor" impresa en 1539», dins Jesús L. Serrano Reyes, ed., *Cancioneros en Baena II. Actas del II Congreso Internacional «Cancionero de Baena»*. In memoriam Manuel Alvar, Baena, Ayuntamiento, pp. 107-128.

- MARTÍN ABAD, Julián (2001), *Post-incunables ibéricos*, Madrid, Ollero Ramos.
- MOLL, Jaime (1979), «Problemas bibliográficos del libro del Siglo de Oro», *Boletín de la Real Academia Española*, 59, pp. 49-107.
- (1990), «La imprenta en Valencia de 1530 a 1532: Notas para su estudio», *El Museo de Pontevedra. Homenaje a Antonio Odriozola*, 44, pp. 205-216.
- (1994), «Un caso de atribución de impresos de Valencia a Sevilla», dins *De libros y bibliotecas: Homenaje a Rocío Caracuel*, Sevilla, Universidad, pp. 243-252.
- NODIER, Charles (1844), *Description raisonnée d'une jolie Collection de Livres (Nouveaux mélanges tirés d'une petite bibliothèque)*, Paris, J. Techener.
- PAGÉS, Amadeu (1912), *Les obres d'Auzias March*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 2 vols. [Hem emprat la reproducció facsímil de 1991, València, Consell Valencià de Cultura, Generalitat Valenciana.]
- PALAU DULCET, Antonio (1948-1984), *Manual del librero hispanoamericano*, Barcelona, Llibreria Palau, 32 vols.
- RIBELLES COMÍN, Josep (1929), *Bibliografía de la lengua valenciana. Siglo XVI*, II, Madrid, Tipografía de la Revista de Archivos.
- RIQUER, Martí de (1946), *Traducciones castellanas de Ausias March en la Edad de Oro*, Barcelona, Instituto Español de Estudios Mediterráneos.
- RIVAROLA, José Luis (1996), «Ortografía, imprenta y dialectalismo en el siglo XVI. El caso de Pedro Cieza de León», dins *Actas del III Congreso Internacional de Historia de la Lengua Española*, pp. 887-897.
- RODRÍGUEZ, Josep (1747), *Biblioteca Valentina*, València, Joseph Thomas Lucas, València, Conselleria de Cultura, Educació i Ciència, Generalitat Valenciana. [Facsímil de 1990.]
- RODRÍGUEZ-MOÑINO, Antonio (1962), *Los pliegos sueltos de la colección del Marqués de Morbecq (siglo XVI)*, Madrid.
- (1997), *Nuevo diccionario de pliegos sueltos poéticos (siglo XVI)*, Madrid, Castalia.
- ROSENBLAT, Ángel (1951), «Las ideas ortográficas de Bello», próleg a Andrés Bello, *Estudios gramaticales*, Caracas, Ministerio de Educación.
- SALVÀ MALLÉN, Pedro (1872), *Catálogo de la Biblioteca de Salvá*, I, València, Impr. de Ferrer de Orga. [Facsímil de 1992, Madrid, Julio Ollero.]
- SÁNCHEZ-PRIETO BORJA, Pedro (1998), *Cómo editar los textos medievales*, Madrid, Arco/Libros.
- SIMÓN DÍAZ, José (1983), *El libro español antiguo: análisis de su estructura*, Kassel, Reichenberger.
- TEJEIRO FUENTE, Miguel (1991), próleg a *Los siete libros de la Diana* de Jorge de Montemayor, Barcelona, Promociones y Publicaciones Universitarias.
- VINDEL, Francisco (1940), *Cien obras de la Colección Massó (con 128 facsímiles)*, Vigo, «Museo Massó».
- (1942), *Escudos y marcas de impresores y libreros en España durante los siglos XV a XIX (1485-1850)*, Barcelona, Orbis.
- WAGNER, Claus (1975), «Los impresores sevillanos Estacio y Simón Carpintero (una documentación de noticias conocidas e inéditas)», *Archivo Hispalense*, LVIII, 178, pp. 135-142.

- (1982), *Martín de Montedoca*, Sevilla, Universidad de Sevilla.
- WEBER DE KURLAT, Frida (1965-1966), «La imprenta en que se editó la *Recopilación en metro* de Diego Sánchez de Badajoz», *Nueva Revista de Filología Hispánica*, 18, 1-2, pp. 156-160.
- XIMENO, Vicent (1747-1749), *Escritores del Reyno de Valencia*, I, València, Joseph Estevan Dolz.